

Т. Громко
(Кропивницький)

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО АРЕАЛУ СТЕПОВОГО ГОВОРУ

Проаналізовано історичні та лінгвістичні фактори, що вплинули на формування лексики північно-західного ареалу степового говору, поширеного на території Кіровоградської області. Указані усі відомі лінгвогеографічні, лексикографічні студії та розвідки, в яких фіксуються окремі говірки Кіровоградщини, зокрема її степовий говір. Подано дані часткового картографування та лексикографічного опису народної географічної термінології на матеріалі Кіровоградщини.

Ключові слова: діалектологія, лінгвогеографія, ареал, степовий говір, історичні чинники, лексика, говірка.

Analysed the historical and linguistic factors, which influenced on forming of vocabulary of north-western natural habitat of steppe manner of speaking, widespread on territory of the Kirovohrad area. All are indicated

linguogeography is known, lexicographic studios and secret services the separate manners of speaking of Kirovohrad area are fixed in which, in particular her steppe manner of speaking. Data of the partial mapping and lexicographic description of speaking of folk geographical terminology on material of Kirovohrad area.

Key words: *dialectology, linguogeography, natural habitat, steppe dialect, historical factors, lexic, manner of speaking.*

Сучасні дослідження лексики українських говорів пов'язані з розширенням фактологічної бази для розв'язання глото- і етногенетичних проблем в етимологічних, історико-семасіологічних та ономастичних студіях. Це зумовлено необхідністю постійного збирання та систематизації лексичного матеріалу, поширеного на різних етнічних територіях, що, у свою чергу, орієнтовано на створення Лексичного атласу української мови та Словника українських народних говорів.

Історія формування північно-західного ареалу степового говору зводиться до оформлення спільних рис діалектів нової формації. Загальновідомо, що степовий говір виник внаслідок переселення і дозаселення степових районів України в 17-18 ст. і остаточно сформувався у 19-20 ст., тобто це один із новожитніх говорів південно-східного наріччя. Ареально найбільший не лише в межах південно-східного наріччя, а й усього українського діалектного континууму, степовий говір має строкату історію формування й неоднорідне дослідження мовознавцями. Це і спонукає науковців до розвідок мовознавчих та позалінгвістичних факторів, що впливають на вивчення мовної картини світу степовиків.

Територія поширення степового говору включає південно-східні райони Кіровоградської, Дніпропетровської, Луганської областей, Крим, окремі райони Миколаївської, Одеської областей, Запорізьку, Донецьку, Херсонську області [2, с. 213; 3, с. 43]. Своєрідність його досліджували С. Бевзенко, П. Гриценко, Я. Нагін, В. Дроздовський, А. Москаленко, А. Мукан, В. Пачева, Г. Пелих, Т. Поляруш, А. Поповський, І. Приймак, В. Нагіна, С. Самійленко, З. Сікорська, В. Чабаненко, Б. Шарпило та ін. Однак степовий говір на території Кіровоградщини, за винятком географічної лексики [10] та лексики і фразеології народної медицини [7], ще не був об'єктом комплексного аналізу мовознавців.

Саме визначення чинників, що вплинули на формування лексики степового говору, поширеного на території Кіровоградської області, його місце серед українських діалектів, а також виявлення основних рис, що виникли внаслідок міжмовного та міждіалектного впливу, є метою нашої розвідки.

Кіровоградщина – строкатий в етнографічному відношенні регіон. Саме степова її частина є місцем контактування багатьох етносів: українців, росіян, білорусів, молдаван, євреїв, болгар, вірмен та ін. Етнічні потоки відомі з часів військового заселення Нова Сербія (сучасний Новомиргородський район) полку Івана Хорвата (початок 18 ст.), болгарські поселення (сучасний Вільшанський район) в другій половині 19 ст., молдавани – 30-40 рр. 20 ст. (Новоукраїнський, Бобринецький, Добровеличківський райони), українці з інших регіонів – з Полтавської, Чернівецької, Чернігівської й Київської областей, а також переселенці з Росії, Білорусі.

Примітною ознакою, яка вже попередньо звертає на себе увагу, є те, що аналізований ареал степового говору сформований із неоднорідних діалектних елементів, а також є наслідком міжмовних взаємовпливів. Важливо й те, що діалектні риси української мови при змішуванні їх з іншими витискуються і відмирають, а які виявляють стійкість, зберігаються і поширюються. Прикладом фіксації таких явищ може бути аматорський короткий словник говірки старообрядців села Злинка Маловисківського району, укладений місцевою дослідницею О. Головановою [8].

Єдність жителів степового регіону особливо виразно виявилась внаслідок тяжіння економічного та адміністративного життя до міста Кропивницький (раніше Кіровоград, Єнов'євськ, Єлисаветград), що стало центром не тільки значної територіальної одиниці, а й культурно-історичним осередком мовного життя. У економічному поступі міста спостерігається вплив говорів інших регіонів України, говорів російської мови та інших мов.

З часом змінювався статус степових говорів: із периферійних нарічч наповнюються лексикою середньонадніпрянських говорів, які теж входять до складу південно-східного наріччя, і подільських говорів південно-західного наріччя, що об'єднує спільність мовлення на території всієї області.

Як бачимо, безперервність і єдність у розвитку мовного життя основного населення Кіровоградщини – факт, яким треба керуватися, вивчаючи степові говори Центральної України.

Зміни в духовному житті, які закономірно відбувалися протягом тривалого минулого, виявлялись на базі і в межах того основного, що характеризує Кіровоградщину як складову споконвічну частину східнослов'янського світу.

Таким чином, утворення степового говору має прямий стосунок до історичних подій в Україні, що спричинили міграційні рухи українського населення, інтенсивне змішування українців з іншими етносами. Відтак він виник унаслідок взаємодії історичних і лінгвістичних чинників і є живою картиною відображення історії української мови.

Не тільки історичні чинники формування соціуму вплинули на загальний характер місцевих говірок.

Водночас в українській діалектологічній науці досі немає єдиної думки ні щодо ареалу функціонування степового діалекту, ні щодо його монолітності. З огляду на ареал та функціонування степового говору, причиною значного розширення його зони стало те, що значна частина його структурних особливостей постала як типові явища його системи з інших діалектів.

Лексичні, лексико-фонетичні особливості їх помічені на рівні запозичень, наприклад, з російської, болгарської мов. Фонетичні й морфологічні риси притаманні словам, що мають паралелі в інших українських говорах. Усе це створює враження строкатості лексичних, фонетичних і граматичних особливостей місцевих говірок, які в процесі формування увібрали в себе деякі властивості різних діалектних груп української мови.

З-поміж лінгвогеографічних студій північно-західного ареалу степового говору відомими розвідками є монографія І. Г. Матвіяса «Українська мова та її говори» [13], де степовий говір за «Атласом української мови» [1] поділяється на західностепові і східностепові говірки, межа між якими пролягає приблизно по ріці Інгул [13, с. 122]. Дослідником виділяються **фонетичні** риси степових говірок:

гіперичні явища: *очител'ка, бомага, окація*; відсутність чергування [о] з [і]: *война, конець, звон*; заміна [дж], [дз] звуками [д], [з]: *ход'у, кукуруза, звонок*; відсутність чергування задньоязикових приголосних із шиплячими і свистячими: *у вух'і, на рук'і, мух'і*;

фонетико-граматичні: відмінювання іменників з основою на м'який приголосний і [ж], [ч], [ш] за зразком іменників твердої групи: *межею, грушою*; відсутність чергувань приголосних [д], [т], [з], [с] при дієвідмінюванні: *крут'у, вод'у, прос'у, сид'у*;

фонетико-лексичні: часте вживання голосного [і] на місці давнього ненаголошеного носового [е] у слові *колодізь* (колодязь); вимова голосного [и] після губних приголосних на місці і в запозичених словах (*фамілія*); часті випадки відсутності чергування приголосних [г], [к] із [з], [ц] у відмінкових формах іменників (*на дорозі, ялінькі*); інфінітив дієслів з основою на голосний з кінцевим -ть (*сидіть, ходіть*); звукова будова слів: *вим(н)бар* (амбар), *блоск* (блиск), *вішкварка* (шкварка), *глушпёт* (глушко); вимова [н] замість [л] у слові *маненький* тощо.

За даними АУМ, І. Г. Матвіяс зафіксував також особливості морфології, проте лексичні риси, як вказує мовознавець, за даними АУМ поодинокі:

- вживання слів: *конюшня* (приміщення для коней і корів або приміщення для всіх свійських тварин), *красуєця* (цвіте – про жито), *гичка* (картоплиння), *косовиця* (жнива), *косяк* (вигук, яким відганяють коней).

- наявність слів: *каюк* (човен), *копань* (криниця), *тиріш-тиріш* (вигук, яким відганяють овець), *гуль-гуль* (вигук, яким кличуть гусей) і деякі інші [13, с. 123].

Зрозуміло, що дані атласу не можна вважати вичерпним матеріалом для групування українських говірок. АУМ не охоплює всіх можливих діалектних явищ, за якими українська мова членується на говори, до того ж діалектна лексика в атласі представлена тільки фрагментарно.

Розв'язати цю проблему дослідження північно-західного ареалу степового говору повинні т.зв. обласні діалектологічні атласи, монографічні описи окремих говірок.

З-поміж сучасних спроб уточнення лінгвістичних карт відзначаємо регіональне вивчення лексики на позначення одягу, взуття, головних уборів та прикрас, а також її морфологічних і фонетичних особливостей Т. Щербіною [19], яка дослідила окремі говірки на півночі досліджуваного нами ареалу. Це і широко відомі праці В. Ващенко «З історії та географії діалектних слів» [6], «Лінгвістична географія Наддніпрянщини» [5], де поряд із середньонаддніпрянськими говірками фіксуються говірки кількох населених пунктів порубіжного степового говору. Серед атласів тематичного спрямування відзначаються дані за кількома населеними пунктами Кіровоградщини, зокрема північно-західного ареалу степового

говору, в лінгвогеографічному дослідженні І. Сабадош «Атлас ботанічної лексики української мови» [16].

Проведене нами часткове картографування (24 карти) на матеріалі народної географічної термінології Кіровоградщини [10, к. 5, к. 16] – це визначення географії семантики окремих лексем та їхніх дериватів – показує ареальні варіанти на північному заході області.

Лексикографічно північно-західний ареал степового говору відображено в уже названих словниках: О. Вікторіної «Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини» [7] 38 говірок та Т. Громко, В. Лучика, Т. Поляруш «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» [11] 173 говірки, а також В. Чабаненко «Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» [20] (4 говірки), А. Москаленко «Словник діалектизмів українських говорів Одеської області» [15] (2 говірки).

Місцеві говірки представлені в монографіях В. Ващенко «Полтавські говори» [4] (4 говірки), О. Могила «Метеорологічна лексика українських говорів» [15], а також окремих розвідках Т. Марусенко «Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов)» [12] (27 говірок), Т. Терновської «Ковальська лексика українських говорів» [17] (5 говірок). Проте не можна залишити поза увагою той факт, що північно-західний ареал степового говору має власні формальні й семантичні риси, що виявляються на різних рівнях мовної системи.

Найвиразніше вони проявляються в лексичних особливостях, а не в граматичній будові. Лексична система обстежуваного ареалу яскраво демонструє взаємозумовленість історії і географії діалектних слів, що сприяє створенню лексичних одиниць різного значення, різної форми, різної активності вживання, різного територіального поширення.

Характерною ознакою центральноукраїнських говорів є факти лексичної системності. Показовими вважаємо назви на позначення «місця добування матеріалів для господарських потреб», досліджені нами в контексті народної географічної термінології [10, с. 28-34]: назва місця добування каменю: *бруяки, каменоломня, каменяря, камняря, кам'яниця, кам'ярня*; назва місця добування глини: *глинарник, глинисько, глинище, глиняк, глиняник, глиняна, глинар, глиновал, глиновальня, відкрита шахта*; назва місця добування глини і піску: *вибоїна, катакомба, шахта*; назва місця добування піску: *пісище, піснище, пісковище, пісок, піщаник*; назва місця добування вапна: *вапняк*; назва місця добування води: *вибоїна, водокачка, скважина*.

Народним географічним термінам досліджуваного ареалу притаманні:

- полісемантизм: *'берег'* 'берег', 'луг', 'рівнина, поросла травою', 'луг заливний', 'місце, що заливається водою після розливу', 'прибережжя при розливі', 'пасовище', 'низина', 'низина біля річки', 'низина залита водою', 'яр' [10, с. 22-23].

- експресивність: *'йар-йарок – йарище – йаруга* [10, с. 207-209].

- широка варіативність: 'купа каміння' *бугровище; вал, валок, навал, отвал; кагат, кагата; копиц'а; купа, куп'ица, скупище; куча, кучугура; насип* [10, с. 30].

- складність синонімічних відносин: 'камінь' *болване; брила, брил'а; вал, валуни; скала, скали, скал'а, скал'ука* [11, с. 29].

Окреслені тематичні пріоритети називальних комплексів демонструють як факти типових мовних утворень, так і зв'язки їх з дійсністю.

Північно-західний ареал степового говору свідчить про життєві переваги, характер провідної діяльності, особливості географічного середовища переважно сільського населення Кіровоградщини, втілених у мовних відповідниках реалій.

Діалектні лексичні одиниці виразно відображають тривалі різносторонні зв'язки з суспільно-історичним розвитком і з місцевою культурою народу.

Номінації, тобто способи називання реалій, осмислення цього мовною практикою, творення цілої системи назв, взаємини її складових частин, відображені в назвах тонкої видозміни мислення мовця в процесі називання, різноманітні засоби використання мовцем готової мовної форми – все це простежується на пропонованих матеріалах.

Отже, лексика північно-західного ареалу степового говору – це наслідок, по-перше, давніх контактів автохтонних прото- чи східнослов'янських діалектів й української мови з іншими мовами (переважно слов'янськими) і, по-друге, взаємодії сучасних українських діалектів і говірок, а також пізніших впливів слов'янських (переважно російської) мов на українську мову та її діалекти. У зв'язку з цим більшість досліджуваних лексем має спільнослов'янське коріння і характеризується спорідненою семантикою. Запозичені лексеми становлять незначну групу. Серед них виразно виділяються і знаходять свої семантичні паралелі з автохтонними лексемами росіянізми, болгаризми, молдаванізми.

Крім семантичних особливостей, лексика північно-західного ареалу степового говору, зокрема Кіровоградщини, містить багато інших цікавих зв'язків і властивостей (фонетичних, словотвірних, морфологічних та ін.), вивчення яких доповнить уявлення про розвиток місцевого мовлення й засвоєння краю. Тому проведене дослідження є лише одним з необхідних кроків на шляху до повнішого пізнання цілісної картини формування лексико-граматичної системи української мови й умов її функціонування.

Перспективу системного вивчення лексики досліджуваного ареалу вбачаємо у подальших дослідженнях не лише словникового складу цієї частини степового говору, а й опис його на текстографічному, етнографічному матеріалах тощо. Усе це сприятиме вивченню діалектної мови у синхронії й діяхронії, вирішенню проблем, пов'язаних із їхнім сучасним станом і генезою.

Список літератури

1. Атлас української мови : у 3 т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. I. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – 498 с.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
3. Бевзенко С. П. Діалектні групи і говори української мови / С. П. Бевзенко. – Одеса : [б.в.], 1975. – 55 с.
4. Ващенко В. С. Полтавські говори / В. С. Ващенко. – Х. : [б.в.], 1957. – 539 с.
5. Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянини / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ : [б.в.], 1968. – 158 с.
6. Ващенко В. С. З історії та географії діалектних слів / В. С. Ващенко. – Х. : ХДУ, 1962. – 175 с.
7. Вікторіна О. М. Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини / О. М. Вікторіна. – Кіровоград : Центр.-Укр. вид-во, 2006. – 436 с.
8. Голованова О. В. Від діда-прадіда : словник злинського говору / упор. О. В. Голованова. – Мала Виска : [б.в.], 2014. – 28 с.
9. Грищенко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Грищенко. – К. : Наукова думка, 1990. – 272 с.
10. Громко Т. В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини) : монографія / Т. В. Громко. – Кіровоград : РВЦ КДПУ, 2000. – 172 с.
11. Громко Т. В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш. – Київ ; Кіровоград, 1999. – 224 с.
12. Марусенко Т. А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) / Т. А. Марусенко // Полесьє (Лінгвістика. Археологія. Топоніміка). – М. : Наука, 1968. – С. 206-255.
13. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1990. – 168 с.
14. Могила О. А. Метеорологічна лексика українських говорів / О. А. Могила. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2008. – 213 с.
15. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говорів Одеської області / А. А. Москаленко. – Одеса : [б.в.], 1958. – 78 с.
16. Сабадош І. В. Атлас ботанічної лексики української мови / І. В. Сабадош. – Ужгород, 1999. – 104 с.
17. Терновська Т. Ковальська лексика українських говорів // Український діалектологічний збірник. – Кн. 3. Пам'яті Тетяни Назарової / Т. Терновська. – К., Довіра, 1997. – С. 399-427.
18. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянини : у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1-4.
19. Щербина Т. В. Середньонаддніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Т. В. Щербина ; Інститут української мови НАН України. – К., 2003. – 23 с.